

SARI, Yaşar (2014). “Gaspıralı İsmail’den Cengiz Aytmatov’a Türkistan Coğrafyasında Medeniyet”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.367-374 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Yaşar SARI*

GASPIRALI İSMAİL’DEN CENGİZ AYTMATOV’A TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA MEDENİYET

Giriş

Sosyal bilim dünyasında kültürel ve medeniyet değerleri üzerine yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar genellikle batı merkezli olup, yani Batı sosyo-ekonomik anlayışına göre yapılmaktadır. Bu sebeple medeniyetleri temel olarak birbirine çatışan birliktelikler olarak gören Samuel Huntington’un Medeniyetler Çatışması Batı akademik dünyasında büyük rağbet görmüştür. Oysa Türk Dünyası için medeniyet, birbiri ile ortak özellikleri olan toplumları bir araya getiren ve diğer toplumlar ile birlikte insanlığın yararı olan kültürler ve değerlerin paylaşımı yolu ile evrensel değerlerin oluşmasına sağlamaktır.

Türk Dünyası düşüncesi, 20. Yüzyılın başında, bir medeniyet ülküsü olarak ortaya çıkışında Gaspıralı İsmail’in Cedid hareketinin önemli bir yeri vardır. Çünkü, Gaspıralı İsmail, ortak değerler, dil, kültür ve eğitim ile insanlığa olumlu katkı sağlayacak “İslami Türk” medeniyetinin canlandırılabilceğine inanıyordu. Her ne kadar, Türkistan coğrafyası 1917 Bolşevik Devriminden olumsuz etkilense de, Cedid Hareketi bir kültürel birikim olarak nesillere aktarılabildiği. Örneğin, Sovyetler Birliği içinde 1920 yılların başındaki sol Cedidçiler hariç Türk medeniyeti çalışmalarına izin verilmediği için, daha çok Cengiz Aytmatov’un yaptığı gibi sanat, edebiyat üzerinden medeniyet ve milli kimlik çalışmaları yapılmıştır.

Bu çalışmanın tezleri şunlardır:

Bu çalışmanın birinci tezi, 20. Yüzyılın başında Gaspıralı İsmail’in düşünceleri ve aksiyonu ile 20. Yüzyılın ikinci yarısında Cengiz Aytmatov yazdığı eserleri ile Batı-Doğu Türkler arasındaki

* Doç.Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

medeniyet kodları paylaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. İkincitez ise, Batı-Doğu Türkleri arasındaki ilişki Türk medeniyetinin dünyadaki yeni gelişmelere göre yeniden tanımlanması ihtiyacını doğurmuştur. Son tez olarak da, Türk medeniyetinin geleceğini Türkiye'deki gelişmelerden çok Türkistan coğrafyasında meydana gelecek olan siyasi ve sosyal gelişmeler belirleyecektir.

Bu çalışmanın amacı, Batı-Doğu Türkleri ve akraba toplulukları arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin medeniyet boyutunu incelemektir. Medeniyet boyutunun oluşmasında Gaspıralı İsmail ile Cengiz Aymatov'un katkılarına vurgu yapmaktır.

Türk Dünyası için medeniyet, birbiri ile ortak özellikleri olan toplumları biraraya getiren ve diğer toplumlar ile birlikte insanlığın yararı olan kültürler ve değerlerin paylaşımı yolu ile evrensel değerlerin oluşmasını sağlamaya çalışmaktır. Boğaziçi'ndeki kayıkçıdan Kaşgar'daki deveciye ortak dilde okuma yazmayı kayıkçıdan 40 günde öğretmek için Rusya egemeliği altındaki topraklarda 5000 yakın Cedid okulu kurulmuştur.

Gaspıralı İsmail'den Cengiz Aymatov'a Medeniyet

Buhara'dan Almaati'ya kadar uzanan kadim Türkistan toprakları, dünyanın birçok yerini kışkandıracak zenginliklere sahip tarihî birikim ve kültür merkezidir. Bu sebeple, Orta Asya Türk Dünyasının bağımsız devletler olarak ortaya çıkmasından önce Türkiye'de Türkistan bölgesi erişilmesi uzak ve sadece edebi eserlerde geçmişte kalan bir Kızıl Elma olarak görülmekteydi. Hem coğrafyanın hem de Soğuk Savaşın siyasi ortamı Türk toplumları arasındaki iletişimi kopartmıştı.

Aynı zamanda her ne kadar Osmanlı Devleti ile Türkistan'daki Hive ve Hokand Hanlıkları ve Buhara Emirliği arasında sınırlı siyasal, kültürel ve ekonomik ilişki var olsa da Batı Türkleri ile Doğu Türklerinin etkileşimi yüzyıllardan beri sınırlı idi. Yirminci Yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen siyasal ve teknolojik devrimler Batı-Doğu Türkleri arasında yeni ilişkilerinin geliştirmesine fırsat verdi.

Bu fırsat sadece ilişkilerinin geliştirilmesine değil, aynı zaman da Türk toplumlarının kendilerini tanımlamalarında, sahip oldukları ortak medeniyeti, tarihlerinin, dillerinin, dini anlayışlarının yani ortak noktaları olan toplumları önce millet sonra da medeniyet yapan karakterlerinin bir olduğunu anlamalarına yol açtı.

Türk toplulukları arasında tarih, dil, soy ve kültür birliği düşünceden kuvveye dönüşmesini yani 20.yüzyılda çağına uygun

tekrar ortak bir Türk medeniyeti oluşması için Gaspıralı İsmail bey hem fikir hem de eylem adamı olarak mücadele etmiştir. Her ne kadar Gaspıralı ortak medeniyet konusunda beklentileri şimdilik gerçekleşmemiş ise de bugün Türk dünyasından söz edebiliyorsak bunda Gaspıralı İsmail'in katkılarını yad etmemiz gerekir.³⁶⁸ Özellikle de az daha olsa, Sovyetler Birliği egemenliği altında Türkistan'da varlığını devam ettirebilmiş ortak Türk Dünyası anlayışının oluşmasında büyük katkıları olmuştur.

Gaspıralı'nın yayınladığı kitaplar, çıkardığı Tercüman gazetesi ve bunlardan daha önemlisi olarak Rus Çarlığı idaresi altındaki Türk Dünyası topraklarında açtığı Cedid okulları ile bu medeniyet bilincini yeşertmeye çalışmıştır. Bu sebeple, Türk Dünyası düşüncesinin, 20. Yüzyılın başında, bir medeniyet ülküsü ve aksiyon olarak ortaya çıkışında Gaspıralı İsmail'in Cedid hareketinin önemli bir yeri vardır. Çünkü, Gaspıralı İsmail, ortak değerler, dil, kültür ve eğitim ile insanlığa olumlu katkı sağlayacak “İslami Türk” medeniyetinin canlandırılabilmesine inanıyordu. Özellikle dilde, fikirde ve işte birlik düsturu dünyanın gerçekliğine de uygun düşmektedir.

Gaspıralı İsmail, Türk milletinin, Türk dünyası coğrafyasının medeniyet kodlarının ortak olduğunu ve bu ortak medeniyet kodlarının ‘dilde, fikirde ve işte birlik’ şiarı ile ayağa kalkabileceğine inanmış, Türk halklarının ortak medeniyet değerlerinin gelecek nesillere aktarılması ve yayılması içinde eğitimin şart olduğuna inanmış ve bu yolda çok büyük çabalar sarfetmiştir.

Gaspıralı'nın yetiştiği Kırım, Çarlık Rusya'nın işgalinden sonra sadece siyasi anlamda değil sosyal, demografik ve yabancı bir kültür tarafından kuşatılmış ve asimilasyona tabii bir sömürülen toprak ve toplum haline dönüşmüştür. Bu özellik sadece Kırım için değil diğer Batı devletlerinin sömürge imparatorlukları tarafından da dünyanın Batı dışındaki diğer halklarına karşı da yapılmıştır. 19.yüzyıl bu anlamda Batı tesiri ve hegemonyasının dünyaya yayıldığı birasırdır. Müslüman topluluklar olduğu kadarı ile Türkistan coğrafyası ve Türk halkları da, Osmanlı Devleti hariç, bundan etkilenmiştir.

Gaspıralı İsmail Bey, İslam kültürünü özümsemiş ve kendisi İslam medeniyeti dairesinde gören biri olarak Rus ve Batı düşüncesine de uzak değildir. Bu kültürler arasında karşılaştırma yapabilecek ve ‘Müslüman halkların geri kalmışlığı’ sorunun nasıl çözeleceği

³⁶⁸Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı ve Türk Dünyası,”Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, editör Burhan Sayılır, Eskişehir, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 2014, s. 825.

üzerinde kafa yormuştur.³⁶⁹ Bunu gerçekleştirmek için en iyi aracında eğitim olduğuna kanaat getirmiştir.

Gaspıralı, cehaletin en büyük sosyal sorun olduğunu kabul etmiş ve eğitimin bir toplumdaki değişik sosyal sorunların üstesinden gelem için önemli bir araç olduğunun farkındaydı. Bu sebeple, çocukların temel eğitimlerini kısa zamanda tamamlamalarını sağlayacak metodlar geliştirdi. Böylece ortak bir dilin oluşması için çaba sarfetti. Ortak dil sayesinde, toplumların sorunları çözebilmek için fikir birliğinde daha kolay yapılabileceğine inandı. Fikir birliğine sahip toplumların sorunlarını çözmede el ele vererek yapacakları işleri ile sorunları çözebileceklerine ve çağdaş toplumlar ile bir medeniyet seviyesine gelebileceklerine düşünüyordu. Bu düşüncesini de ‘dilde, fikirde ve işte birlik’ şeklinde özetlemiştir.

Rusların hakimiyeti altında yaşayan Müslümanlar çeşitli dönemlerde baskıya maruz kalmışlar, dinlerini değiştirmeye zorlanmışlardır. Bu özellikle, Kazan ve Astarhan Hanlıkların Rus hakimiyeti altına girdiği 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına kadar böyle devam etmiştir. Rus Çarlığında Aydınlanmanın etkisi görülmesi ile bu baskılar azalmış ve II. Katerina döneminde ise özellikle Tatar müslümanları imparatorluğun genişlemesi için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum 19. yüzyıl ile birlikte hakim Batı Medeniyeti ve onun getirdiği değerler karşısında Müslümanlar kendi kabuğuna çekilmiş ve eziklik içindeydi. Ne kendilerinin sahip olduğu medeniyeti ve bu medeniyetin mezziyetlerini öne çıkarabilmişler ne de Batı medeniyeti dairesi içine girebilmişlerdir. İşte böyle bir durumda, Gaspıralı düşünceleri ile önce toplumu aydınlatmak ve güçlü bir medeniyet duygusuna sahip yeni bir aydın sınıfı oluşturmayı hedeflemiştir. Böylece hem siyasi olarak hakim olan Rusya yönetimi ile hem de Batı medeniyeti ile rekabet edebilecek bir hareket meydana gelecekti. Bunu yaparken de, hakimiyeti altında yaşadığı Rus devletinin kanunları çerçevesinde hareket etmiştir.

Cedit Hareketinin siyasi olarak devrimci bir karakteri yoktur. Fakat Ceditcilerin bazıları devrimci Bolşevikler ile de beraber hareket etmiştir. Açıkcası, uzun ve meşakatli bir mücadele öngörmekteydi. Bunu gerçekleştirmek içinde ortak kimlik ve hedefin sıkı bir şekilde korunması gerektiğine inanmaktaydı. Bu özelliği ile Gaspıralı’nın fikir

³⁶⁹Nazmi Eroğlu, Ütopiyalar Işığında Gaspıralı’nın Darürrahat Müslümanları, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2013, s.10.

babası olduğu Cedidciler farklı rejimler altında (hem Rus Çarlığı hem de Bolşevik rejimleri) çalışmalarına devam etmişlerdir. Yani varolan rejimler ile de işbirliği yapmışlardır. Bu sebeple 1920'lerde ve 1930'ların başında Orta Asya'daki Sovyet yerel yöneticileri arasında Cedidciler ve Cedidcilerden etkilenmiş olan aydınları görürüz. Bu yönetici ve aydınlar Orta Asya'da kurulan birlik cumhuriyetlerin fikir babaları ve kurucuları olmuşlardır. Bu cumhuriyetlerin kimliklerin oluşmasında önemli katkıda bulunmuşlardır. Fakat ne yazık ki, 1930'larda Sovyetler Birliği lideri Josef Stalin'nin baskı ve sindirme politikalarının kurbanı olarak milliyetçilik, Turancılık ve Pan-Türkçülük ile suçlanarak ortadan kaldırılmışlardır.

Bolşevikler ile işbirliği yapan Cedidcilerin, daha doğru bir ifade ile sol Cedidcilere baktığımızda sosyalizmin ana ilkelerini benimsemelerine rağmen kendilerini Türk, Müslüman ve Turani olarak da tanımlamaktadırlar. Bunların Sovyetler Birliğine bağlı adında Türk, Müslüman veya Turan geçen sosyalist birlik cumhuriyetleri kurmak istedikleri ve bu fikirlerini çeşitli platformlarda ifade ettikleri bilinmektedir. Bunun en iyi örneklerinden biri Kazak sosyalisti olan Tırar Rıskulov'dur.

Gaspıralı'nın çalışmaları her ne kadar Rus idaresini ürkütmeden ve Rus devleti ile işbirliği içinde Müslümanların eğitilmesini öngörse de başta Tatar asıllı Rus misyoneri olan Nikolay İlminskii ve diğerleri tarafından "Pan-Türkçü" ve "Pan-İslamcı" olarak eleştirilmiş ve Rus hükümetine Gaspıralı'nın çalışmalarının engellenmesi için harekete geçmesini tavsiye etmişlerdir.³⁷⁰

Gaspıralı fikirlerini yaymak için önce Rusya egemenliği altındaki Türk dünyasında gezilere çıkar, gittiği bölgelerdeki aydınlar ile görüşür. Böylece yapacağı çalışmalar için bir zemin oluşturmaya çalışır. Gaspıralı'nın ülküsü ise, Tercüman gazetesi ve okuyucuları ile oluşturduğu "Boğaziçi'ndeki balıkçıdan Kaşgar'daki deveciye kadar" herkesin kullandığı ortak bir dil ve benimsediği ortak medeniyetin tekrar canlandırılması düşüncesidir. Gerçekten de Tercüman gazetesi ve Cedid hareketi Türk dünyasında ortak edebi dilin oluşmasında çok önemli bir rol oynamış, bugün Orta Asya Türk devletlerinde siyasi elit ve aydınlar arasında az da olsa görülen Türk dünyası vurgusuna Sovyetler Birliği dönemindeki tüm engellemelere karşın katkıda bulunmuştur.³⁷¹

³⁷⁰Akpınar, ss.828-829.

³⁷¹A.g.e., s. 833.

Gaspıralı İsmail medeniyet anlayışının temellerinden biri de, Türk Müslüman toplumlarının çağa ayak uydurabilmek için birlikte değişmesi ve ortak üretme kapasitesine sahip olmasıdır. Bu anlamda zamanın ruhuna uygun medeniyeti değerlere ve ortak değerler üzerinden inşa etmeye odaklanmıştır. Dil ve bilgi birikimi medeniyet temelini oluşturur. Cedid okulları da hem ortak kendi dilinde eğitim sağlarken hem de Türk Müslüman toplumların iktisadi yeniliklere ayak uydurmasını, Batı tekniklerine kullanabilmesini hedeflemekteydi.

Gaspıralı'nın düşüncelerinden etkilenen, Cedidci diyebileceğimiz Türkistan aydınlarına baktığımızda farklı düşüncelere sahip olan aydınları görebiliriz. Tahir Çağatay, İbrahim Yakın, Fıtrat, Çolpan, Abdullah Kadiri, Feyzullah Hocayev, Kasım Tınıstanova, Ahmet Baytursunoğlu, Ali Bukayhan, Magcan Cumabay, Şekerbay Huderbeyoğlu, Tırar Riskulov akla gelen isimlerdir.

Her ne kadar, Türkistan coğrafyası 1917 Bolşevik Devriminden olumsuz etkilense de, Cedid Hareketi bir kültürel birikim olarak nesillere aktarılabilmıştır. Örneğin, Sovyetler Birliği içinde 1920 yılların başındaki sol Cedidçiler hariç Türk medeniyeti çalışmalarına izin verilmediği için, daha çok Cengiz Aytmatov'un yaptığı gibi sanat, edebiyat üzerinden medeniyet ve milli kimlik çalışmaları yapılmıştır.

Fakat Törekuloğlu Cengiz'in, 12 Aralık 1928'de Kırgızistan'ın Şeker köyünde başlayan "AkGemi"yle "ToprakAna"ya doğru yolculuğu, 80.yaş gününe ulaşmadan, 10 Haziran 2008 günü Almanya'nın Nurnberg kentinde noktalandı. Babası Törekuloğlu, diğer birçok Cedidci gibi Stalin zulmünün kurbanıdır.

Cengiz Aytmatov yaşadığı yani 20. yüzyıl ve 21. yüzyılın ilk yıllarını kapsayan dönemde meydana gelen gelişmeleri dikkatle takip ederek, bu gelişmelerini eserlerine yansıtmıştır. Bu anlamda o zeitgeist yani zamanın ruhunu çok iyi okumuş ve böylece uluslararası bir üne sahip olmuştur. Aytmatov, sadece Kırgızı, Kazağıyla Türk dünyası için değil insanlık içinde önemli bir duraktır. Çünkü Aytmatov, eserleri yüzellinin üzerinde dile çevrilen, pek az yazara nasip olabilecek evrensel bir üne sahip bir dünya yazarı, halklar arasında bir köprü oluşturmuştur. Çünkü, dil fikirleri birbirlerine bağlayan köprüdür.

Her ne kadar Aytmatov eserlerinin önemli bir kısmını Rusça yazsa da, Türkistan toplumunun sosyal hafızasını, hatırasını ve vicdanını yansıttığı için bir Türk Dünyası yazarı kabul edilebilir.

Eserlerinden sezgiden rasyonel düşünce doğru bir akış vardır. Yerelden evrensele doğru bir açılım vardır. Bu açıdan, Aytmatov, sadece Kırgızistan'ın değil doğusuyla, batısıyla Türk Devlet ve Topuluklarının kültür elçisidir. Onun kurduğu köprüler, binlerce yıllık bir kültürel zenginliğin kapılarını dünyaya aralamıştır. Her ne kadar Aytmatov, zamanın ruhuna göre eserlerini verse de, Osman Horata göre, “asrının eseri”ydi fakat “asrının esiri” değildi. O asrının esiri olmamış: “insanı yok etmeye dönük” savaflara, baskılara, zulümlere karşı, “asrı”nın güdümün egirmeden; insanı hür, erdemli ve “kendi” olarak yaşatabilmenin savaşını vermiş bilge bir yazardır.

Savaşlar, felaketler ve hızlı değişim, yetişen kuşakları geçmişle organik ilişkidenden yoksun bir zeminde, sürekli “şimdiki zaman” içinde yaşamak zorunda bıraktı. Tarih yani kimlik şuuru büyük bir erozyona uğradı ve “kimlik sorunu” çağın sorunu hâline geldi. Aytmatov’un eserlerinin ana temasını, asrının bu trajik yüzü, çevre felaketleri, ötekileştirme/kendi olma, savaşlar gibi sorunları oluşturdu. Sistemin baskısı veya kendi arzusuyla insanın kendine yabancılaşarak millî hafızasını kaybetmesini, bir Kırgız efsanesinden esinlendiği “Mankurt” metaforuyla insanların belleklerine silinmeyecek şekilde kazıdı. “Halkların tarihî hafızasının körelmesi”ni, “fertlerin ve halkların kendi benliklerini kaybetmesi faciası” olarak gören Aytmatov, millî hafızasını yitiren bir insanı “annesini tanımayan bir ferde” benzetir. Aytmatov, millî olmadan evrenselleştirilemeyeceğini herkese göstermiştir.

Aytmatov’un Türk Dünyası hakkındaki temel düşünceleri şunlardır: Ortak Türk Dilini büyük bilimsel çalışmalar temelinde oluşturmalı, diller arasındaki farkları ortadan kaldıracak özel kelimeler üretilmeli ve ortak sözlükler ve Türk Dili Ansiklopedisi oluşturulmalı. Yani bir anlamda Erol Güngör’ün belirttiği gibi bir milleti millet yapan en önemli öğelerin, paylaştıkları kültür ve medeniyet değerleri olduğunu ve siyasal ve ekonomik konjektöründe uygun olması halinde bu milletlerin ortak hareket etmelerinin ve medeniyeti tekrar canlandırabilmelerinin mümkün olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Orta Asya Türk Dünyasının bağımsız devletler olarak ortaya çıkmasından önce Türkiye’de Türkistan bölgesi erişilmesi uzak ve sadece edebi eserlerde geçmişte kalan bir Kızıl Elma olarak görülmekteydi. Hem coğrafyanın hem de Soğuk Savaşın siyasi ortamı Türk toplumları arasındaki iletişimi kopartmıştı. Aynı zamanda her ne

kadar Osmanlı devleti ile Türkistan'daki Hive ve Hokand Hanlıkları ve Buhara Emirliği arasında sınırlı siyasal, kültürel ve ekonomik ilişki var olsa da Batı Türkleri ile Doğu Türklerinin etkileşimi yüzyıllardan beri sınırlı idi.

Yirminci Yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen siyasal ve teknolojik devrimler Batı-Doğu Türkleri arasında yeni ilişkilerinin geliştirmesine fırsat verdi. Bu fırsat sadece ilişkilerinin geliştirilmesine değil, aynı zaman da Türk toplumlarının kendilerini tanımlamalarında, sahip oldukları ortak medeniyeti, tarihlerinin, dillerinin, dini anlayışlarının yani ortak noktaları olan toplumları önce millet sonra da medeniyet yapan karakterlerinin bir olduğunu anlamalarına yolaçtı. Yani bir anlamda Erol Güngör'ün belirttiği gibi bir milleti millet yapan en önemli öğelerin, paylaştıkları kültür ve medeniyet değerleri olduğunu ve siyasal ve ekonomik konjektöründe uygun olması halinde bu milletlerin ortak hareket etmelerinin ve medeniyeti tekrar canlandırabilmelerinin mümkün olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın birinci tezi, 20. Yüzyılın başında Gaspıralı İsmail'in düşünceleri ve aksiyonu ile 20. Yüzyılda Cengiz Aytmatov yazdığı eserleri ile Batı-Doğu Türkler arasındaki medeniyet kodları paylaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. İkinci tez ise, Batı-Doğu Türkleri arasındaki ilişki Türk medeniyetinin dünyadaki yeni gelişmelere göre yeniden tanımlanması ihtiyacını doğurmuştur. Son tez olarak da, Türk medeniyetinin geleceğini Türkiye'deki gelişmelerden çok Türkistan coğrafyasında meydana gelecek olan siyasi ve sosyal gelişmeler belirleyecektir.

Öneriler

1. Siyasal ve gönül alıcı söylemler yerine birlikte hareket etmeyi engelleyen sorunlar ve bu sorunların varsa çözüm yolları üzerine konuşmak ve eyleme geçmek.
2. Eğer sorunları çözülemeyecek ölçekte ise işbirliği alanını kısa zamanda çözülecek sorunlara yönlendirmek.
3. Türkistan coğrafyasındaki toplumların artık bir millet kimliğine sahip olduğu kabul edilmeli.
4. İşbirliğini de sadece devletlerarasında değil asıl milletler ve sivil toplum kuruluşları arasında geliştirilmeli. Devletlerin kurumları aradan çekilmeli.